

ЖУЛИНСЬКИЙ
Микола Григорович — академік НАН України, академік-секретар Відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАН України

НАУКА ЛЮДЯНОСТІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА. З НАГОДИ 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ВИДАТНОГО ПИСЬМЕННИКА

**Зі стенограми виступу
на Загальних зборах Відділення літератури,
мови та мистецтвознавства НАН України
25 квітня 2018 року**

Вельмишановні колеги!

Олесь Гончар — із когорти духовних провідників нації. Знакова постать у літературному і громадсько-політичному житті України другої половини ХХ — початку ХХІ ст. Його творчість була наповнена духом невмирущих шевченківських традицій, спрямована на піднесення національної самосвідомості української людини, на духовне оздоровлення уярмленого комуністичним режимом українського народу. Письменник несхибно вірив, що «народ має відродитися в людяності, в чутті братерства й справедливості, дарованому йому колись від небес...». Із цими думками, настроями і почуттями Олесь Гончар творив, бо вірив: «Україна має відродитись. Бо ми створені Небом».

Мимоволі зринає в пам'яті зачарований світлом і високим небом голуб із роману «Таврія». Згадалося якось письменникові рідне село на Полтавщині, над яким у високому небі нечутно тріпоче крилами молодий самотній голуб — чекає сходу сонця. Цією вимушеною ночівлею в небі платить він за спрагу світла, яка тримала його в надвечір'ї доти, доки не залягла внизу темрява і йому було вже незмога відшукати голуб'ятню. Цей спраглий світла голуб є своєрідним образом-символом естетичної позиції художника, уособленням однієї з найхарактерніших ідейних особливостей його творчості — повсякчасного «розривання» себе між спрагою світла і потребою зазирнути в чорні глибини людської природи й буття.

Гончарове поривання до світла в людській душі, в природі, в космосі, прагнення відкрити перед читачем широкий спектр га-

рантій, можливостей, варіантів вибору, утвердити людину в переконанні, що навіть із безвиході можна знайти вихід, якщо вірити, боротися і жити, — це ідейно-емоційна тональність його творчості, що виросла й розвинулася на основі співпережиття історичної долі українського народу.

Драматична доля України — постійна турбота і біль письменника, який прагне консолідації творчих, будівничих сил республіки на шляхах національного самоусвідомлення і державного самовизначення. Тому закономірна його апеляція естетичними засобами, прийомами і формами до свідомості й почуттів сучасника, тому така постійна оптимістична домінанта в його творчості, що письменник вірить: духовні можливості людини не вичерпані, її сила, енергія, розум є гарантими гуманістичного прогресу цивілізації. І обов'язок художника підтримувати людей у їхньому устремлінні до глобальної здруженості, до досягнення вищих неперебутих цінностей життя, бо тільки на цьому шляху авторові бачиться можливість подолання тяжких моральних, духовних, екологічних та інших криз сучасного світу.

Кожен твір Олеся Гончара — це розколотий, розтерзаний, розбалансовий циклонами історії світ людського буття, який художник прагне ідейно та естетично гармонізувати чи бодай відкрити перспективу його гармонізації. Тому в романах, повістях і новелах письменника завжди перемагає світле начало, утверджується віра в людину і в гуманістичну місію її земного і космічного буття.

Художник приречений на саморозп'яття в ім'я наближення людини до свободи, істини, краси і добра. Для цього йому доводиться переживати не лише свою власну долю, а й тих, до кого він звертається Словом. Переживати долю людини, народу, людства.

Олесеви Гончару судилося бачити одну з найжорстокіших воєн в історії людства на власні очі, пережити війну вразливою душею і чутливим серцем, перенести війну на своїх плечах. Вона поклала на його юнацькі плечі важкі мінометні плити, і здається, що ці плити лягли назавжди, на все життя. Одразу ж по ві-

йні Олесь Гончар у романі «Прапороносці» силою художньої уяви покладе на плечі солдата-українця Хоми Хаєцького всю землю. У трагічні хвилини оборони дамби запитає комісар Воронцов у насупленого старшини: «Важко, товаришу Хаєцький?» — «Ой, товаришу замполіт... Так важко, гейби всю землю на плечах тримаєш...» — відповідь життєрадісний подоляк, вивершуючи титанічний шлях «зрощення» себе та історії. Історія стала його, Хоми Хаєцького, долею. Долею звичайного рядового солдата незвичайної війни. Як і долею мільйонів тих творців перемоги над фашизмом, які вернулися покаліченими фізично й морально з фронтів і які зазнали по війні принизливого колгоспного закріпачення, гіркоти державної байдужості до їхньої героїчної звитяги, а то й нових сталінських репресій. А вірилося, що буде інакшим життя по війні. «Після цієї війни люди повинні стати нарешті... людьми», — переконаний лейтенант Черниш. Бо була ця війна страшною, жорстокою, водила дантовими колами пекла ХХ ст. чистих і грішних, обіцяла для людства моральне прозріння, а то й трагічне очищення від вселенських гріхів. Не судилося.

Олесь Гончар повернувся з війни із почуттям свята й надії. Був переконаний, що цей трагічний катарсис, який пережило людство, гуманізує світ. Повернувся радісний і щасливий. Адже він залишився в живих! Бачить знову голубе небо над рідною Україною, дивується сонцю і не може повірити: невже немає більше грому артилерійських канонад, шиплячого свисту мін, немає холоду мерзлої землі від свіжовиритої могили для друга, з яким ще вчора мріяли про хліб, про дім, про любов?

Важко уявити внутрішній стан людини, юнака-студента, якому щодня доводилося вступати на вогняне поле смерті з надією на життя і з вірою в життя, в торжество миру.

Олесь Гончар рано усвідомив складну діалектику життя і смерті й на власному гіркому досвіді фашистської окупації і війни переконався, що майбутнє мирне життя немислиме без гірких втрат і глибоких страждань. Тому його художня концепція людини й світу фор-

мувалася на вірі в завтрашній день, в людські сили і можливості, в добро й справедливість. Тому логікою розвитку подій і характерів своїх героїв письменник утверджує думку про безсмертя народу, душа якого в героїчних і трагічних ситуаціях війни духовно очищалася й мужніла.

«Якщо тільки залишуся живий...», — можливо, ця думка зринала не раз у пам'яті гвардійця-мінометника Олесь Гончара, виношувалася надія зберегти для майбутніх поколінь емоційну пам'ять про «все, що разом пережито, в походах вистраждано, — все...».

Заприсягався там, у «другому університеті» — в окопах найжорстокішої битви з фашизмом, написати, якщо тільки залишиться жити, про своїх фронтових товаришів, про тих, хто був смертельно опалений полум'ям війни й навіки залишився в землях Румунії, Трансільванських Альп, Угорщини, Чехії й Словаччини, і про тих, хто пережив, вистраждав і відвоював Перемогу. З цим почуттям солдатського обов'язку перед пам'яттю загиблих і радісним, ще глибинно не усвідомленим натхненням демобілізований старший сержант гвардійського підрозділу Олесь Гончар приступив до створення своїх легендарних «Прапорonosців». Думаю, що цей роман-поема «оживав» в уяві мінометника Олесь Гончара не раз, але він боявся навіть на мить повірити, що буде жити і енергією свого морального обов'язку перед фронтовими побратимами, своєю любов'ю і пам'яттю оживить їхні характери й долі в художньому слові. Мабуть, Олесь Гончар не передбачав, що «Прапорonosці» являться світу у формі народного епосу, в лірико-романтичній тональності «Слова о полку Ігоревім» і, наче прадавні слов'янські дружинники, піднімуть свої знамена за землю Руську в новому визвольному поході їхні нащадки — Хома Хаєцький і Юрій Брянський, Роман і Денис Блаженки, Євген Черниш...

Сумлінні землеміри важкої війни, піхотинці пройшли землями Європи, наче відміряли долю свого народу — що далі від рідних країв, у глиб Європи, то надійніше для своєї Батьківщини. У «Прапорonosцях» воювали, наче вер-

шили велику, важку роботу, не просто солдати, старшини, юні лейтенанти, замполіти, а нещодавно мирні люди, більшість з яких зазнали принизливої фашистської окупації. Воювала конкретна, реальна людина певної цивільної професії. І певної національності. Представник певного народу. За кожним із них ми бачимо народну долю, історію, моральний і духовний досвід. Бо вони — ці прапорonosці миру — не просто воювали, вони на війні жили: закохувалися й сварилися, жартували і страждали, мріяли і сумнівалися.

Непоквапливість, господарська відповідальність за доручену справу, психологічна надійність, забезпечена життєвим досвідом поважності у ставленні до свого обов'язку — ці риси характеру чесної трудової людини важили на війні багато. Юрій Брянський мав підстави, виходячи з власного фронтового досвіду, узагальнити: «Найкращі воїни — це вчорашні робітники, шахтарі, комбайнери, трактористи, взагалі люди чесних трудових професій. Адже війна — це насамперед робота, найтяжча з усіх відомих людині робіт, без вихідних, без відпусток, по двадцять чотири години на добу». У «Прапорonosцях» воюють українські селяни, робітники, вчителі, ті, хто зазнав окупаційного приниження національної гідності й честі. За ними не було «окопної» правди першого року війни, героїки Сталінграда й Курської дуги, але в їхніх душах, у їхній свідомості пульсувала надія і бажання вигнати окупанта з української землі й зняти зі свого народу обвинувачення сталінської пропаганди тільки за те, що йому судилося долею бути під фашистською окупацією.

«Прапорonosці» — роман-реабілітація українського народу, твір, який відкривав перед іншими народами правду про внесок солдат-українців у перемогу над фашизмом, возвеличував образ рядового українця не за якийсь героїчний подвиг, а за важку щоденну, в поті й крові, роботу, завдяки якій суттєвою мірою й наближалася перемога; твір, у якому Олесь Гончар зображує національний характер солдата-українця — скромного, працьовитого, чесного трудівника війни, що живе надією на по-

вернення додому, до сім'ї, до своєї праці, готовий на самопожертву, сумлінно виконує свій солдатський обов'язок і вірить у перемогу.

Олесь Гончар, як і тисячі й тисячі тих, хто здолав фашизм, був переконаний, що людство ніколи не допустить повторення цього жаху. Йому здавалося, що життя після приборкання коричневої чуми здобуде світлу історичну перспективу. Тому він так романтично, чисто і щиро розкрилив у «Прапорonoсцях» сонячну стихію життя, тому його герої мислять широко, масштабно, сказати б, планетарно, в орієнтації на вселюдськість переживань, трагедій і надій. Та надії на вічний мир і злагоду тьмяніли, пригасали — земля најачувалася новими видами самознищення, піднімалися до небес атомні гриби... Невже людство приречене ще на одну, можливо, останню в його історичній долі катастрофу, не в не можна знайти спільної, «загальнолюдської мови» і усвідомити себе як єдине ціле? Після трилогії «Прапорonoсці» Олесь Гончар пише споріднені з цим романом і тематикою, і образно-стильовими принципами новели, оповідання, повісті... Та пульсувала тривожною пересторогою думка: чи все, що знав, що бачив і пережив, що передумав і вистраждав у пеклі війни, виповів, відтворив. «Якщо вже братися за перо, то тільки для того, щоб прорватися до правди, до зображення війни справжньої, реальної, з її стражданнями, кров'ю і потом, з її тяжкою солдатською героїкою. Нас вабила передусім героїка, епічний розмах боротьби народу проти завойовників, високий злет людського духу», — розповідав Олесь Гончар у «Письменницьких роздумах».

Війна внесла в суспільні організми, в людські душі дисгармонію, трагічний розлад, хоча й не змогла вбити в людині людину. Що може стабілізувати цей фатально розколотий світ? Де віднайти моральні й духовні сили для розкріпачення людини від необхідності помсти за содіяне зло, ослабити ожорсточення душі, пригасити тотальну озлобленість і ненависть? Олесь Гончар переконаний: нове — мирне — життя облагородить, очистить від жахів війни душу людини. Бо людина вернеться до свого природного покликання — до праці, сім'ї, до

любові й краси, вирощуватиме хліб, народжуватиме дітей, прагнутиме гармонії і щастя.

Пригадаймо, про що думав кінооператор Сергій Танченко з роману «Циклон» у хвилини глибоких внутрішніх розгадувань таїни всезагального світла: «Думаю все про ту ж вічну гармонію, хоч не знаю, чи скоро буде вона, якщо досі — протягом віків — не було...».

Вічної гармонії не було, і невідомо, чи коли буде, але художники намагаються так «моделювати» дійсність, щоб «зазирнути» в майбутнє, співвіднести реальність з ідеалом. По суті, виробляється, формується складна система соціальних і морально-духовних вартісних орієнтацій. Дійсність суперечлива, рухлива, неоднозначна, тому художник прагне відшукати якісно естетичні варіанти, форми відображення і оцінок дійсності. А для цього йому необхідно відтворювати під кутом зору життєвої доцільності, естетичної рівноваги драматичні й трагічні ситуації. Під кутом зору естетичного ідеалу народжуються образні структури художнього узагальнення, які несуть цілий комплекс різноманітної інформації про людину і світ, а головне, формують у свідомості читача духовну опору в боротьбі з суперечностями життя. Твориться своєрідна нова художня, вірніше, образна реальність, яка залишається естетичним документом епохи. Залежно від того, яку естетичну вартісність має цей документ-свідчення, зростає внаслідок духовного прогресу його історіографічна значимість.

Романи «Прапорonoсці», «Людина і зброя», «Циклон» Олесь Гончара можна вважати суб'єктивно переосмисленою образною картиною дійсності, яка відображає події, настрої і переживання трагічного періоду людської історії. Тут органічно поєднується власна доля художника з реальною позаособовою закономірністю руху історії через долі і настрої її рядових творців, які утвердилися в неминучості саме такого розвитку подій. Війну цю не оминути, вона — об'єктивна даність, її можна лише перебороти, перевоювати. Отже, треба шукати основу, підтримку в цій війні з війською. Є життя, є надія на життя, є краса. Краса життя, краса вірності, любові, гармонії людини і природи,

людини і світу. Світ наповнений антагонізмами колосальних енергій. Тому потрібно цей світ згармонізувати, а для цього слід мати опору — щоб витворити рівновагу. Якщо найстрашніше зло ХХ ст. — фашизм — переможене, якщо людство переконалося в його абсолютній антигуманності, то сучасники неминуче винесуть суворі уроки для себе і для майбутніх поколінь. А звідси — закономірна необхідність усвідомлення абсурдності повторення подібного жаху і віра в щасливу долю нових поколінь.

Не випадково роман «Людина і зброя» завершується оптимістичним зверненням до майбутніх поколінь від імені тих, хто пробирався з оточення, пропадав безвісти в концтаборах, хто йшов важко і твердо до останнього переможного дня: «Але, навіть гинучи, віритимем, що після нас буде інакше, і все це більше не повториться, і щаслива людина, розряджаючи останню бомбу в сонячний день Перемоги, скаже: це був останній кошмар на землі».

Згадаймо, яке могутнє «силове поле» естетичної напруги витворили ті ж «Прапороносці» зразу після першої книги і як ця напруга зростала, поширювалася, тому що «Прапороносці» та «Людина і зброя» — не лише і не стільки зображення війни, скільки її осмислення — емоційне і суто логічне неприйняття, бо війна — абсурд, антиприродне явище. І це пережиття війни передусім її учасником-автором, який сконденсував завдяки глибинному переосмисленню антиприродності, абсурдності війни і думки, почуття, мрії своїх фронтових побратимів. Це художнє вираження настроїв і переживань людей війни, змушених самою історією творити цю війну, ненавидячи її і знищуючи її.

Ці романи стали своєрідним естетичним «містком», через який художник переводив песимістичні настрої і суспільні переживання, породжені війною, в іншу — оптимістичну — тональність світосприйняття, яка життєво була необхідна народові, суспільству. Життя не можна зупинити, воно повинне виходити на нові рівні моральності, самосвідомості, на нові обрії духовної інтенсивності. Тому людям потрібна була образна модель пережитої дійсності, яка б несла в собі потребу в гармонії, виро-

бляла б у суспільній свідомості, в суспільних настроях необхідні духовні орієнтири. Тому письменник і після «Прапороносців» здійснив прорив до правди війни в романах «Людина і зброя» та «Циклон» — новий виток діалектичної спіралі на шляху морально-філософського пізнання загальнолюдських гуманістичних цінностей через образне відтворення протиборства світла і пільми, людяності і зоологічної, сліпої сили руйнування, яку уособлює фашизм.

Страждань, нелюдських жахів і скорботи в цих творах багато, але вони відкривають шлях до усвідомлення необхідності боротьби зі злом, пізнання смислу цієї боротьби, а звідси — смислу буття на землі. Проте художник не хоче змиритися з цим, він воліє боротися словом. Письменник то апелює до планетарної відповідальності людини, то вихоплює, мов жарини з багаття, щоденні морально-етичні проблеми з плину життя і виносить на суд вищій, на суд історії. Поступово, невмолимо визріває внутрішній конфлікт Гончара-художника між прагненням, пориванням до світла, до краси, до гармонії і необхідністю відкрити перед людиною чорні провалля тотальної катастрофи, в які вона невмолимо втягує себе і цей дивовижний світ природи.

Письменник формує системою художніх образів складну діалектичну взаємодію людини і природи, людини і суспільства, свого народу і всього людства, планети і космосу, а реальність повсякчасно руйнує її, вносить різкі дисгармонійні звуки, які віщують драми і трагедії. Як застерегти людину, людство від наближення ядерного апокаліпсису, як досягти, щоб металево-надривне ревище надзвукових винищувачів не заглушувало б ніжного, тихого дзвону правічної тронки? Як розбудити в людині людяне, гуманне, коли вона десятиліттями отруювалася недовірою, підозрою, жила в страху, в містичному передчутті кари невідомо за що і невідомо з волі яких таємничих злих сил? Як зорієнтувати душевний зір людини на благородство, чесність, порядність і як вивернути назовні підлість, моральну глухоту і ницість?

Олесь Гончар б'ється над цими «проклятими питаннями» ХХ віку, багато чого досягає завдяки пошукам нових оригінальних форм, як у романі «Тронка», і власній громадянській відповідальності за своєчасне розкриття соціально-політичного змісту цих явищ і процесів, що особливо виразно виявилось в романі «Собор». Людство не має права на пізні прозріння. Тому треба якнайшвидше ставити людину, народ, суспільство віч-на-віч із проблемою. І Олесь Гончар, не втрачаючи віри й надії, робить це своїми романами.

Майже в кожному своєму творі, передусім у «Тронці», «Циклоні», «Соборі», «Березі любові», «Твоїй зорі», письменник системою художніх образів розвиває ідею про духовну «присутність» у житті загиблих цивілізацій, культур, що пішли в минуле, які невидимим світлом передаються в майбутнє. Світло, добро, краса пронизують віки і створюють ту ланку народної пам'яті, пам'яті людства, яку гріх було б розірвати, — духовна пам'ять цілісна і неподільна. Тому художнє осмислення Олесем Гончаром людини на війні не обмежується часовими рамками подій Великої Вітчизняної. Його погляд заглиблюється в минуле, в історію народу, прагне туди, де сконденсувалася енергія народної пам'яті, людського духу. Письменник звільнює цю енергію, і вона починає діяти, набувати смислу, значення і духовної та моральної сили. Але письменникові доводиться з болем визнавати, що ця енергія народної пам'яті часто нейтралізується політичними силами, більше того, вона послідовно витравлюється з організму нації. І це посилює трагічне світосприйняття письменника, сповнює його думки і настрої гнівом, обуренням, змушує його знову й знову розвінчувати «лиховісну біду, оту імперську, оту хижацьку, нічим не стримувану бюрократично-відомчу навалу, що принесла нам Чорнобиль», «режим сталінсько-брежнєвської диктатури», який, «глумлячись над правами людини і правами народів, робив усе, щоб перетворити нашу багатонаціональну країну на унітарну мілітаризовану імперію, цинічно названу соціалістичною. Але імперії не вічні, як і всяке насильство».

Олесь Гончар бачив, усвідомлював і жахався: в нашому, здавалось би, гармонійному за гуманістичною природою своїх ідеалів суспільстві жорстоко зішлись в двобої Руйнач і Будівник. І руйнація, і будівання вершаться на рідній землі, де вже утворилися страшні за своїми непередбачуваними наслідками «зони зла». Вони не лише в душах безбатченків, прагматичних кар'єристів, які ладні забути рідну мову, замутити джерела національної культури задля власного матеріального благополуччя і бюрократичних «поривань» до нових посад, відзнак та бадьорих рапортувань про «виконання і перевиконання». Ці «зони зла» розростаються, мов ракові пухлини, захоплюють національну історію, культуру, нищать рідну мову, плюндрують природу, знесилюють дух народу, вбивають поривання нації до свободи і незалежності. Український народ поставлений перед прірвою, тому треба йому відкрити очі на цей жахливий стан його історичного буття.

Письменник безкомпромісно розкриває масштаби загрози навального розширення «зон зла» в нашому суспільстві. Першопричини їх появи криються в ідеологізованій, догматичній системі імперського навчання і виховання дитини, підлітка, особливо дитини з важкою долею, у безвідповідальному державному і суто суспільному, громадському ставленні до старшого покоління, у волюнтаристичному «прочитанні» нашої глибинної національної і недалекої пореволюційної історії, зокрема періоду насильницької колективізації і соціалістичного закріпачення селянства, жахливого голоду 1932–1933 рр., сталінських репресій, у послідовному цинічному руйнуванні «соборів людських душ» і реальних соборів — цих величавих свідків нашої героїчної і трагічної національної історії, у безпринципному ставленні до духовно звироднілих своїх сучасників, бездумних виконавців злої волі ідеологів тоталітарної імперії.

Безкомпромісним означенням і гнівним осудженням загрозливих для душі і пам'яті людини, рідного народу «зон зла» і стривожив суспільні настрої роман «Собор». Своєчасно прозвучав дзвін тривоги, але такою ж «своє-

часною» була критично-знищувальна реакція на роман тих, хто впізнав себе серед номенклатурних «майстрів руковивертання», «висуванців», селекціонерів бюрократичних штампів, майстрів вкрай цинічної демагогії. «За «Собор» цькують, отруюють життя. Не гребують нічим», — запише 12 квітня 1968 р. в щоденнику 50-річний Олесь Гончар.

Роман «Собор» уперше був опублікований у січні цього самого року в журналі «Вітчизна» (тираж 20 тис.). У березні з'явився в популярній серії «Романи і повісті» видавництва «Дніпро». А яким накладом! Нечуваним як для сьогоднішніх днів. 100 тисяч примірників! І нечувана увага. Як читацька, так і провладна. Увага «керівної і спрямовуючої сили». Компартії. Одні, звичайні читачі, колеги та письменники, називали роман «знаменним у сучасній прозі», «святом української літератури», «піснею світлих соборів людських душ», «книгою доби»; інші, передусім партійні функціонери, їхні прислужники, кар'єристи й ті, хто обкидав брудом письменника від імені «трудящих», — наклепом на радянську дійсність, антисоветчиною, ідеалізацією козаччини...

А в той час читачі, прихильники його таланту буквально засипали письменника листами і телеграмами, вітали з появою нового твору під символічною назвою «Собор», висловлювали своє захоплення, підтримку і солідарність, цитували: «Собори душ бережить... Тобто *совість* в душі бережить!».

«Керівна і спрямовуюча» партійна рать не дримала. Стривожена такою широкою популярністю «Собору», вимагала від письменника визнання «деяких своїх помилок», каяття, погодження шляхом перероблення твору з висловленою, а саме, організованою критикою. А письменник як на зло партії не каювся. І не переписував роман. Та й читачі в цьому підтримували письменника: «Звідусіль пишуть: не робіть цього! Не руйнуйте самі свого собору...».

За дорученням Політбюро працівники Центрального комітету Компартії України на чолі з другим секретарем ЦК Олександром Ляшком чотири години переконували-вимучували

письменника, щоб він визнав «слухність партійної критики» і переробив «Собор», тобто щоб сам знівечив його, вийняв із нього душу. Та Олесь Гончар на цей жахливий для митця компроміс із власною совістю не пішов.

Напередодні ювілею Олесь Гончар — лауреата Ленінської, Державних премій СРСР і УРСР, Шевченківської премії, нагородженого двома орденами Леніна, удостоєного бойових нагород: ордена Слави III ступеня та Червоної Зірки, трьох медалей «За відвагу», «За оборону Києва», інших державних нагород, першого секретаря правління Спільки письменників України — 29 березня 1968 р. відбувається пленум ЦК КПУ, на якому секретар Дніпропетровського обкому партії Олексій Ватченко, який упізнав себе в образі Володьки Лободи, змішав з брудом роман, вимагаючи найсуворішої партійної кари за ідеологічно шкідливий твір. Перший секретар ЦК КПУ Петро Шелест, хоча й не читав роман, у чому зізнався за два дні до пленуму в розмові з автором «Собору», також виступив із критикою твору, підтримуючи цього дніпропетровського, за словами Гончара, «обжера, сквернослава, батькопродавця».

Цинічні, облудні парадокси комуністичної культурної політики. Слава Гончара-письменника надзвичайна, особливо після появи «Собору», який отримав не лише всесоюзний, як тоді писали, розголос, а й світовий. Партійна влада стривожена: радіо Ватикану повідомило, що Папа Римський має намір висунути роман «Собор» на Нобелівську премію. Паніка в рядах Політбюро ЦК КПУ: капіталістичний Захід збирається цей роман «використати в антисоціалістичних цілях». А книга поширюється, десь продається, а десь заборонена. Ціна «Собору» серії «Романи і повісті» 29 копійок. Кажуть, у Дніпропетровську за 8 карбованців один примірник продається. У Луцьку, де зібрався партактив для засудження антирадянського роману Олесь Гончара, після перерви не можуть скликати учасників зборів — не заходять, бо стоять у черзі за «Собором». І лише одну книгу в одні руки.

Через п'ять років після виходу друком «Собору» на XXIV з'їзді Комуністичної пар-

тії України, делегатом якого був Олесь Гончар, Олексій Ватченко, це «дніпропетровське Мао», згадує письменник, і з цієї трибуни «не посоромилось зводити рахунки» і продовжити шельмувати автора «Собору».

Минає десять років, і колишній дніпропетровський бос, головний цькувач «Собору», в ранзі Голови Верховної Ради УРСР вручає авторові «Собору» Золоту Зірку. 29 квітня 1978 р., на другий день після вручення Золотої Зірки Героя Соціалістичної Праці Олесь Терентійович занотує в щоденнику: «Кажуть, що це було зворушливо, коли він пригвинчував Зірку до борта піджака. А в декого було враження, що він не Зірку прикручує, а серце викручує з автора роману...».

Олесь Гончар бачить, усвідомлює, що його, як свого часу Миколу Бажана, Володимира Сосюру, намагаються розчавити не Колимою, а «в інший спосіб — званнями та нагородами, як це вмів робити той підступний кремлівський кат», вбити творчо, залишити жити в терорі так, щоб душа надалі кровоточила. І раніше письменник здогадувався, усвідомлював, що всі ці звання, премії, нагороди, величання, мільйонні тиражі книг у перекладах чи не на всі мови народів СРСР та за кордоном, передусім у країнах соціалістичного табору — свідома, цілеспрямована політика тоталітарного режиму на прикуплення, «запрягання» його таланту в ідеологічно-пропагандивну колісницю під умовною назвою «Розквіт братніх літератур народів СРСР».

Ми й дотепер не знаємо достеменно, як склалися стосунки письменника-фронтовика, увінчаного Ленінською премією, з комуністичною владою. Очевидно, неконфліктно. Але до пори до часу. Лише нещодавно стало відомо, як уже тоді компартія насторожено ставилася до огорнутого всесоюзною і європейською славою автора «Прапорonoсців». Бо письменник не мовчав. Рішуче виступав проти русифікації України, зокрема проти закриття українських шкіл, згодом будівництва атомної електростанції в районі Чигирини... Взагалі, досить прочитати спогади Петра Шелеста «Да не судимы будете», щоб пересвідчитися: стосунки Олесь

Гончара з ЦК компартії України не були безхмарними. Письменникові було відомо, що на засіданнях політбюро після появи «Собору» члени політбюро Грушецький і Ватченко звинувачували Олесь Гончара в паплюженні радянської дійсності, «в одну душу домагаючись від Шелеста: «Сажать! Сажать!», але тільки депутатство і членство Гончара в ЦК перекривало його шлях у Мордовію. Відомо, що вже за часів Володимира Щербицького на одній із закритих нарад перших секретарів обкомів у ЦК партії він, перший секретар Компартії України, вірний друг і соратник Леоніда Брежнєва, назвав Олесь Гончара «найнебезпечнішим серед письменників націоналістом».

За кілька місяців до свого останнього подиху Олесь Гончар згадує про лист із Тернополя, в якому чоловік написав про роки брежнєвських репресій: «Це сьогодні все здається простим, але хто пережив ті роки, знає, що на волі чесним людям було не набагато легше, ніж за колючим дротом». Прочитавши ці рядки, письменник згадує і про свій вибір у цій ситуації: «Існував вибір: чи замовкнути, іти в ГУЛАГ, чи таки творчістю своєю якимось ще живити дух знесиленої нації. Ось правда того часу. Так, я не рвався на гулагівські нари. До того ж за мною вже були гітлерівські концтабори (в Білгородці й Харкові влітку 1942-го)... Гадаю, досвіду одних таборів на людське життя цілком досить, щоб зрозуміти, що й до чого...».

Вважаю, що свій обов'язок українця, українського письменника-патріота він виконує чесно, відповідально. Стає на захист Івана Дзюби, Ліни Костенко, Івана Драча і поетів-шістдесятників, виступає проти душителів і нищителів природи, руйначів історичних пам'яток, нашого святого «сторозтерзаного Києва», ініціює відбудову Михайлівського Золотоверхого собору... Якимось прогулюючись Володимирською гіркою, вражено вигукнув: «А місце! Для Бога! Тільки тут, над Дніпром, і стояти було тому чуду Золотоверхому». І домігся. Відбудували завдяки очолюваному Олесем Гончаром фонду з відбудови Михайлівського собору. Бо вірив, що цей прекрасний витвір людського генія має обов'язково відродитися. Був віруючою люди-

ною. Християнином. «У дитинстві я був дуже релігійним. Найперш завдяки бабусі. І те почуття, що відтоді лишилось, не раз потім допомагало мені в житті й у творчості».

То ж не випадково з'явився в Гончара і роман «Собор», і постав над Дніпром Михайлівський Золотоверхий, і відродився Успенський собор. Бо часто думав про Бога, поглядом розкошував у небі, був задивлений небом, там шукав очима світло. Неземне світло. Бо сам був наповнений світлом віри в Господа, яке дістав од віруючої бабусі. Вважав це світло віри великим моральним багатством. Віра — «такий запас світла, що його упродовж усього життя не вдалося погасити цій сатанинській кривавій системі тоталітарщини. Скільки докладалося нею зусиль, щоб спотворити живу душу, та все, виявляється, марно: світло є!» — сповідально вивів 8 червня 1990 р. у щоденнику Олесь Гончар. Безсумнівно, це моральне багатство — віра, духовний запас світла, допомогли йому вистояти в часи цькування за «Собор».

Великого болю і моральних страждань зазнав письменник у zenіті своєї слави, широкої читацької популярності. Замислив своїм новим романом «Собор» сказати слово правди про свій цинічний час, у якому найлегше живеться цинікам, пристосуванцям, бездумним бюрократам, безбатченкам, наклепникам, кар'єристам, мовним ренегатам, духовним браконьєрам. І от митець, увінчаний лаврами, здавалося, надійно захищений такими номенклатурними «щитами», як членство в ЦК партії, депутатство, живий літературний класик, який здобув усі найвищі всесоюзні й республіканські премії, твори якого перекладені на десятки іноземних мов, наважився сказати правду про внутрішній стан тоталітарної системи — про занепад духовності, втрату національної історичної пам'яті, про руйнування історичної і культурної спадщини, про те, як «махровим цвітом цвітуть будяки відступництва, ренегат і нищитель ходить серед найвпливовіших, гордовито виставивши вперед есесівську щелепу».

Творчість, чи не найбагродніший і найуताємнічий спосіб реалізації людиною своїх

здібностей, духовних можливостей і прагнень виправдати своє буття на землі, є визначальною ідейною домінантою оповідань, повістей і романів Олесь Гончара.

Унікальний витвір національного генія — старовинний козацький собор — не лише реальна серцевина своєрідного виру суперечок і поглядів на історію свого народу, на принципи подальшого буття нації в часі, в загальнолюдському культурному розвитку, а й художній символ, ідеал духовності, гармонії, мистецької довершеності, краси. Творці цієї німої музики округлих, гармонійно поєднаних бань, динамічно наростаючих ярусів та ідеальних ліній, увібрали колективну свідомість народу, його поривання до краси, розуміння, відчуття прекрасного і вже цим передали себе в майбутнє, сподіваючись, що в пам'яті прийдешніх ця естафета великої поезії не загубиться. Навпаки, буде прийнята з вдячністю, естетично осмислена і залишиться для майбутнього. Тільки так будуються собори в людських душах, тільки з думою про вічне необхідно творити сьогоднішній день. Із соборів людських душ виростає соборність нації. А резерви світової цивілізації немислимі без активної участі кожної нації, кожного народу. Вільно, розкуто творити національну соборність може тільки вільний народ. Тому так послідовно і пристрасно захищав автор «Собору» ідеали національної духовності, національну гідність рідного народу, внутрішню свободу кожної людини як осереддя універсального прагнення до життя.

Олесь Гончар — поборник діяльної духовності, яка синтезує волю народу для збереження соборності людських душ, гуманістичної святості і моральної чистоти національних ідеалів, гармонійно поєднаних із загальнолюдськими ідеалами. Та письменник усвідомлює, що досягнення синтетичного образу-уявлення діяльної духовності неможливе без аналізу складної, заснованої на політичній демагогії та ідеологічній спекуляції «правильними тезами» системи зла. Зло протиприродне, бо воно деструктивне, за ним немає культури традицій, прагнення гармонії, удосконалення внутрішнього світу людини.

Собор у романі Олеся Гончара — символ національної пам'яті, духовності, незнищенності українського духу. Ця «горда поема степового козацького зодчества» відлунує далекими піснями і засвідчує, що з деформації національної пам'яті, національної свідомості, з руйнування української пісні почалося й руйнування народної душі. Зачарований архітектурною довершеністю козацького собору, цим духовним «повівом предковічної краси», письменник зумів майстерно в образній формі передати і переконати, що цей собор, це творіння невідомих зодчих, це послання із сивої давнини призначене для того, щоб уберегти людину від руйнації власної душі, від загрози безпам'ятства, щоб вистачило в неї мужності й віри відвести сокиру вандала-бракон'єра від храму. Бо ж головне призначення літератури і мистецтва, найважливіша місія — «стояти на варті духовності, берегти — і в епоху НТР — поетичне начало в людині, підтримувати в незгасності вогнище краси».

Вважав, що «грізні переживаємо часи. Упирі мілітаризму й технократії з'їдають духовність. Цинізм і споживацтво ширяться як чума». Як у воду дивився. На початку дев'яностих минулого вже століття тривожився тим, що сучасна цивілізація ніби заповзлася «руйнувати людину, позбавити її духовності». Тому прагнув і всією своєю творчою діяльністю, і громадянською активністю утверджувати діяльну духовність, яка стимулює національну енергію, волю і творчу силу нації задля торжества свободи, миру, добра, краси, світла, світу щастя людського.

Олесь Гончар намагався і в романах, і в публіцистичних виступах ставити людину, суспільство, націю віч-на-віч із гострими проблемами сучасності, безкомпромісно означаючи і гнівно осуджуючи загрозові для людської душі і пам'яті народної «зони зла», бо бачив, як вони розростаються в тоталітарній системі, мов ракові пухлини, захоплюють простори національної історії, культури, нищать рідну мову, плюндрують природу, знесилюють дух нації, гасять її поривання до свободи і незалежності.

Дзвін тривоги, дзвін перестороги Олеся Гончара долинає і до наших днів. Його застереження, пристрасні поклики-звернення, духовна енергія його творчої свідомості звернені й до нас, до нашого морально ослабленого, духовно немічного часу. А письменник-гуманіст вірив, заради цього жив і творив, що українська нація сформується як культурний організм, як культурна система, яка зароджується на цивілізаційне самоздійснення індивідуальною духовною енергією її членів, передусім національної еліти, інтелектуального потенціалу нації. Безперечно, Олесь Гончар був духовним лідером нації, його творча наснага окрилювала дух мільйонів українців енергією високого патріотизму і віри в щасливу долю незалежної України.

Письменника повсякчасно болісно тривожив розлад сучасної людини з духовними цінностями й заповідями, з природою, з національною історією, яка фальшується, «підганяється» під великодержавні, імперські схеми. Олесь Гончар у своїх романах застерігає від історичного безпам'ятства, від фетишизації технічного прогресу, від розгулу свавільної, руйнівницької стихії і закликає плекати красу, спільну відповідальність за примноження добра, за повноту і гармонію людського буття на нашій планеті. Ось чому образ величного козацького храму в романі «Собор» символізує, за словами його автора, «дух обжитості планети», згоди, гармонійності буття, дух, якому належить об'єднати людство, охопити все суще на землі.

Олесь Гончар був переконаний, що культура, духовність, інтелект — це ті базові константи, без яких самозвернення української цивілізації неможливе. Бо вірив, що культура народжується з поривання духу нації до самоздійснення, з досягнення суверенності, повної незалежності. «Суверенність націй, повнота їх, незалежність — єдиний вихід», — роздумує він у лютому 1990 р., перебуваючи в лікарні після інфаркту. Його гнітить надсупорний режим реанімації, що нагадує своєю ізольованістю, самотою, цією карою неволею карцер, але єдина розрада — можливість думати. І письменник роздумує над цим неприродним, штучним

псевдодержавним утворенням, яким є «державна гігантоманія — СРСР». Як можна компетентно «керувати цим штучним поєднанням різних географічних зон і штучно зігнаних в одну імперію безлічі національностей... Що спільного між ними? Тільки те, що всі принижені, безправні». Проживши більшу частину свого трудженного життя в цій, за його словами, «дивній цивілізації», яка «на татарщині замінена, на крові та вбивствах», письменник не почувався вповні щасливим. Не дозволяла бути щасливим доля України.

Ні, не купався безжурно і щасливо Олесь Гончар у бурхливих хвилях аплодисментів, слави, почесностей — про інше свідчать його щоденникові записи, наповнені переживаннями за рідну мову, за природу, за українську людину. «Феофанія... Палата... Згасаю, як свічка. Нічого не страшно. Болить лише мені — постійно! — доля України. Якою вона буде?» — тривожиться Олесь Гончар після другого інфаркту в серпні 1993 р.

Письменник особливої, до сердечного болю відповідальності за українське слово, за скалі-

чені «тоталітарним дияволізмом» українські душі намагався повернути наш примітивізований комуністичною системою народ до віри, до краси, піднести людський дух до висот національної гідності й національної єдності. «Якщо не буде єдності — нічого не досягти. Скільки тих усобиць та чвар зазнала наша історія — саме ж вони й згубили Україну. Боже, дай нам підвестись до єдності!». І вже за рік до смерті наголосить: «Якщо здобудемось на всенациональну єдність, нас не здолає ніхто!».

Живив душу мрією про щасливу долю України, вірив у силу рідної мови, в її майбутнє, був переконаний: «Мова для нас, українців, — це не тільки засіб спілкування. За сучасних обставин вона щось значно більше! Для нас мова — це й пам'ять, і честь, і гідність; для народу нашого мова — це саме життя». Закликав дивитись у високість, у блакить, у небо. «Небо — синонім Бога, образ ідеалу, недаром же воно всім народам у всі віки давало відчуття безсмертя».

Віриться, що саме небо, українське небо й дарувало безсмертя творцю духовних соборів у людських душах.